

Зміст

Вступ: перша особа однини	7
Кафе «Еуропа»	11
Невидимі мури між нами	19
Чому я ніколи не бувала в Москві	27
У Зоїній ванній	36
Мати і не мати	42
Усмішка в Софії	50
Ефект бункера	56
Гроші. І як їх роздобути	62
Біда з розпродажами	71
Моя фрустрація Німеччиною	80
Як важливо носити уніформу	86
Умисне вбивство	93
Король для Балкан	100
Купівля пилососа	109
Ностальгійна вечірка на цвинтарі	118
Про погані зуби	125
Хорватка серед євреїв	134
Батькова провина	140
Люди з трьох кордонів	155
Він спить як немовля	164
Хто боїться дружини Тіто?	175
Незабутня зустріч	179
Досі в грязюці	188
Боснія, або що для нас означає Європа	197

Вступ: перша особа однини

Розділи цієї книжки було написано між 1992 і 1996 роками. Перечитуючи їх, я, на власний подив, помітила, що постійно вживаю займенники «ми» і «нам». У буденному житті це нечасто зі мною буває — власне, майже ніколи. Я помічаю, що в контексті цієї книжки це відбувається якось природно, мимоволі, але згадані займенники все одно мене непокоять.

Чому ж вони так природно спадають на думку? Чи я когось репрезентую — групу, партію, державу? Ні. Чи хтось мене вповноважував? Ні, принаймні мені про це невідомо. Чи знаю я, що інші люди думають подібно, і підсвідомо ідентифікую себе з ними, хоч і не знаю їх особисто? Ні. То звідки тоді беруться ці займенники і кого вони означають? Звісно, у цій книжці «ми» стосується жителів колишніх комуністичних країн, і оскільки я — одна з них, то вважаю виправданим вживати першу особу множини для опису нашого спільного досвіду. І водночас ця множина мене дратує; мені нелегко її використовувати, так наче відчуваю до неї якусь особисту неприязнь.

І це справді так. Перша особа множини мені нестерпна. Але тільки зараз, помічаючи її у своїх текстах, усвідомлюю, як же сильно я її не терплю. Я відчуваю до неї майже фізичний спротив, адже передусім вона репрезентує

фізичний досвід. Я відчуваю запах тіл, які туляться до мене на параді і травня або на святкуванні дня народження Тіто 25 травня; спітнілі пахви чоловіка переді мною, власний піт; я відчуваю, як натовп пхає мене вперед, як усі ми рухаємось, наче одне ціле, єдине велике тіло, такий собі автоматизований рух маріонеток, адже на більше ніхто не здатен. До горла підступає нудота; дихати нема чим, і я хочу втекти з натовпу, але всі рухи обмежено кроком уперед і кроком назад у дивному балеті, хореографи якого стоять на подіумі над нами. Виснажена, я не маю сил ні на що, крім як підкоритися рухові, аж доки все скінчиться.

Я росла з «ми» і «нас»: садочок, школа, організації для піонерів і молоді, в осередку, на роботі. Росла, слухаючи промови політиків, які казали: «Товариші, ми повинні...». І з цими товаришами ми робили те, що нам казали, бо нас не існувало в іншій граматичній формі. Згодом я відчула на собі це явище в журналістиці. Це була журналістика нескінченних редакційних статей, де «ми» пояснювали «нам», чого від «нас» чекають і що «ми» маємо зрозуміти. Згодом почали вживати нейтральніші граматичні форми, не такі прямі, як «ми», але все ще в множині. Важко було уникнути цієї множини, так, наче це була ливарна форма, сорочка, костюм — себто уніформа. Саме тому репортажі від першої особи однини не були популярним жанром у журналістиці. Адже в репортажі не напишеш: «Ми побачили». Журналіст може сказати лише: «Я побачив». Він може спробувати взагалі уникнути згадок про себе, але те, що він напише, однаково буде вираженням теперішнього часу в історії. Писання означало випробування кордонів як мови, так і жанрів, які прямували від редакційних статей і першої особи множини до першої особи однини. Наслідки вживання першої особи однини часто бували неприємні. Ти виділявся; ризикував бути названим «анахронічним елементом» (навіть не особою), може, й дисидентом. За це тебе могли звільнити,

тож ти використовував цю форму ощадливо, на власний ризик. Це називали самоцензурою.

Ця страшна перша особа множини непокоїть мене ще з однієї причини. Я на власні очі побачила, яка небезпека тут прихована, як легко заразитися смертельними хворобами націоналізму та війни. Війна на Балканах є наслідком оцього «ми» велетенської двадцятимільйонної маси, що хвилями розгойдувалася туди-сюди, а потім, услід за лідерами, доходила до масової істерії. Ті, хто був проти війни, хто бачив її наближення, куди вони могли звернутися? До якої організації чи установи? Жодної організованої політичної альтернативи не існувало. Окремий громадянин не мав шансів на висловлення протесту чи своєї думки, навіть власного страху. Він чи вона могли лише покинути країну — так люди й робили. Ті, хто вживав «я» замість «ми», мусили тікати. Саме ця фатальна різниця в граматиці відділяла їх від решти співгромадян. Через оце «ми» суспільство не розвивалося. Тих небагатьох, хто існував у складі маленьких ізольованих і маргіналізованих груп, невдовзі поглинула національна гомогенізація, яка не дозволяла жодних розрізень, жодного індивідуалізму. Як і за комунізму, індивідуалізм підлягав покаранню: тих, хто висловлювався проти війни чи проти націоналізму, шельмували як «зрадників».

Як особа, що є продуктом тоталітарного суспільства, навчається відповідальності, індивідуальності, ініціативи? Кажучи «ні». Але починається це з вислову від імені «я», думання від «я» і дій від «я» — як у суспільному, так і в приватному вимірах. Індивідуальність, перша особи однини, існувала за комунізму. Просто її виганяли з публічного і політичного життя і практикували лише приватно. Це страшне лицемірство, в якому ми звикли існувати, щоб вижити, нині показує свій зворотний бік: дуже важко пов'язати приватне і публічне «я»; почати вірити, що окрема думка, ініціатива чи голос на виборах щось змінюють. І досі існує

величезна небезпека, що громадянин розчиниться в анонімному та безпечному «ми». Але тепер позиції відрізняються від країни до країни. З розпадом комунізму окремі країни почали вивільнятися від свого колективного статусу й відокремлювати себе від сусідів.

Тож у східноєвропейських країнах різниця між «ми» і «я» є далеко не лише граматичною. «Ми» означає страх, покору, послух, теплий натовп, а також той факт, що твою долю вирішує хтось інший. «Я» означає дати шанс індивідуальності та демократії.

Проте в одному аспекті індивідуалізм у Східній Європі процвітає. Помітний він у безжальному накопиченні капіталу. Може, шанс заробити, якого в людей раніше ніколи не було, і справді є умовою розвитку першої особи однини. Але чому ж тоді я так часто вживала в цій книжці «ми» і «нас»? А тому що спільний знаменник і досі відчутний, він досі пов'язує нас усіх, нерідко всупереч нашій волі. І це не лише наше комуністичне минуле, а й той шлях, якого воліли б уникнути, і напрям, в якому хотіли б рухатися. Це наше прагнення до Європи й усього, що за цим поняттям стоїть. Або радше того, що ми за ним уявляємо. Як на мене, цей спільний знаменник можна побачити, уважніше придивившись до цін на банани, наших поганих зубів і громадських убиралень або ж до того, що коїться вже за кілька кілометрів від наших великих міст. Власне, побачити це можна, просто прогулюючись будь-яким бульваром якої завгодно східноєвропейської столиці: Тірани, Будапешта, Праги чи Варшави. Десь там ви завжди побачите готель, кінотеатр, бар, ресторан чи кав'ярню (або й просто діру в стіні), що матиме назву, суголосну нашим жаданням, — «Європа».

Кафе «Europa»

Здається, Відень шалено популярний у Софії, принаймні якщо судити за *konditoreien*, або ж цукернями: щонайменше два заклади в місті мають таку назву. Крізь вікна одного з них, на бульварі Царя-Визволителя, можна побачити людей, що сидять за маленькими круглими чавунними столиками, пофарбованими на біло. Каву тут готують не в традиційний спосіб, який має назву «кава по-болгарськи» (те саме, що кава по-македонськи, турецьки, сербськи чи грецьки, залежно від того, де її п'ють), грубого помелу і приготовану в маленьких мідних джезвах. Тут каву готують інакше і подають у великих горнятах зі збитими вершками і посипану цинамоном або шоколадом — геть як у Відні. Є також кілька різновидів «віденських» тортів і тістечок, виставлених у скляній вітрині, підсвіченій неоновною лампою, що надає зеленкуватого відтінку пирогу з жовтим ванільним кремом, а персики чи полуницю на тартах забарвлює в хворобливий сірий колір. Нічого спільного зі справжніми віденськими тістечками — вишуканими, пишними та розкішними на вигляд — вони не мають; власне, ніщо в цих кав'ярнях не нагадує про велике європейське місто, окрім самої назви.

Інша «віденська» кав'ярня трохи краща. Вона невелика, її стіни пофарбовано в пастельно-рожевий, а також

колір кави з молоком. Молодь сидить тут за круглими столиками під мармур, більшість п'є чай (мабуть, тому, що це єдине, що можна собі дозволити, адже тутешні ціни справді наближаються до віденських). Та приємним бонусом цієї кав'ярні є маленьке сухе печивко на паперовій серветці, яке тут подають до чаю: либонь, так само, як це роблять у Відні. Ця вишуканість є чимось новим і незвичним у цій частині світу.

А втім, коли я буваю у Відні чи будь-якій західноєвропейській столиці, то зазвичай не звертаю уваги на те, як там подають чай або каву. Може, тому, що сприймаю певний спосіб подачі за належне і просто його не помічаю. Мабуть, я здивувалася б, лише якби мене обслужили якось інакше, дивно (так би мовити, по-східноєвропейськи): скажімо, запропонували тільки один вид чорного чаю або подали один чайний пакетик на кілька горнят, та й то без молока, не кажучи про лимон на тарілочці. І, найімовірніше, горня тут буде білим із блакитним обідком — точнісінько таким, як у школі чи заводській їдальні. Проте в Софії така елегантна подача має певний брехтівський ефект. На це не сподіваєшся, тож одразу помічаєш. І справді, усі ці кав'ярні «по-віденськи» — це певний образ Західної Європи: у пастельних кольорах, надмірно декорованої, чистої, приємної, впорядкованої; хай навіть цей образ не має нічого спільного з реальністю.

Тірана в цьому сенсі теж не є винятком: тут іноземні назви можуть дати будь-якому закладу. Скажімо, кафе «Європа» (і, здається, воно тут не одне) розміщене в центрі міста. Це своєрідний павільйон, один із двох тисяч подібних конструкцій зі скла й металу, що, наче гриби, повиростали тут за останні два роки. У сонячний день можна побачити чимало людей, які сидять назовні в пластикових кріслах і п'ють пречудове еспресо. Можу лише припустити, що пластикові крісла, які десь на Заході вважали б ознакою несмаку, в Албанії сприймають як щось елегантне та

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

екзотичне, адже ще донедавна в країні не можна було не те що придбати, а й побачити такі меблі. Відвідувачі тут переважно — молоді чоловіки, які зятято курять і слухають голосні рок або диско. Уявіть, що друг вас запитує: «Куди йдеш?» — а ви відповідаєте: «У Європу». Непогано звучить, чи не так? Сидіти собі отак, у джинсах, із довгим волоссям, — мабуть, для них це один із найважливіших і найочевидніших елементів нової свободи.

Бухарест недалеко відійшов від Тірани чи Софії. Тут чимало приватних крамничок, не надто красивих або дорогих, назви яких виразно свідчать про вестернізацію. І навіть якщо це звичайна діра в стіні, вона все одно матиме назву на кшталт «*Point West*». Кожну продуктову крамничку тут назвуть супермаркетом попри те, що в ній є лише двадцять найменувань продуктів, тож вона не має підстав претендувати на статус маркету, не кажучи вже про «супер». А зовсім поруч можна випити кави в закладі з іще промовистішою західною назвою: «Голлівуд».

Опинившись на будь-якому з головних бульварів Будапешта, ви неминуче помітите, що майже всі крамниці тут належать великим іноземним компаніям: *McDonald's*, *Coca-Cola*, *Shell*, *Benetton* (і це тільки кілька найвідоміших). Серед них заледве знайдеш назву, що звучала б угорською. Здається, що ти у Відні чи Парижі, тільки будівлі тут трохи занедбаніші, люди інакше вбрані, трамваї переповнені, а дорогами їздить іще надто багато «трабантів» чи «лад». Але я певна, що в жодній західноєвропейській столиці ви не зможете придбати солодощі в крамниці під назвою «*Bonbonnière Hemingway*». Її власник, найімовірніше, — шанувальник письменника; а може, й узагалі не знає, чиє це прізвище, і йому просто подобається, як воно звучить.

У Празі, Загребі, Братиславі, Люблянці чи будь-якому зі східноєвропейських міст, містечок або сіл ви можете їсти, пити, спати, вдягатися й розважатися в закладах із західноєвропейськими і, рідше, американськими назвами:

«*Bonjour*», «*Target*», «*Four Roses*», «*Lady*», «*The End*». Це явище до того поширилося, що в таких радикально націоналістичних державах, як Хорватія, проти цього вже почали виступати. Журналіст головної щоденної газети країни висловив серйозну стурбованість тим, що туристи, які приїждять до Загреба, можуть вирішити, що опинилися натовість в Англії! З цього можна би посміятися, якби не той факт, що це вже стало приводом до серйозного обговорення в хорватському парламенті, де один із парламентарів запропонував ухвалити закон, який зобов'язав би всі фірми мати хорватські назви.

Утім, звісно, цей журналіст не зрозумів головного: саме в цьому і полягає мета західних назв — вони створюють відчуття, ніби ти вже на Заході. Жодна націоналістична ідеологія не може скасувати цього бажання — довести, що Загреб і Хорватія є частиною Заходу, навіть пропозиція ухвалити такий абсурдний закон. На позір може здатися, що ці назви — лише трюк, покликаний привабити клієнтів. Та вони мають також глибше символічне значення, адже показують, ким мешканці цієї країни бачать самі себе, чи то пак — ким вони хотіли би себе бачити. Революція в усіх східноєвропейських країнах більше не полягає в запровадженні демократії та ринкової економіки — це вже сталося. Можливо, не все працює так, як сподівалися, але ці речі вже є. Натомість побачити революцію можна в маленьких, буденних речах: звуках, вигляді, образах.

Іноземні назви є прекрасним кодом, щоб передати головний посил цієї революції. Вже самим фактом використання назви ви подаєте не лише певний образ, а й усю систему цінностей. Вони засвідчують також прагнення й бажання бути причетними до стереотипної ідеї Західної Європи. І водночас вони слугують своєрідним бар'єром, адже намагаються заперечити стару комуністичну Східну Європу. Власне, ніколи не буде забагато знаків для демонстрації й наголошення того, що це і справді вже не та

стара комуністична, бідна, примітивна, орієнтальна і відстала Східна Європа. Хіба ж ви не бачите, що ми теж належимо до Заходу, хай навіть нас і прогнали звідти на пів століття?

Якщо спитати дитину, яка стрибає на мітлі, що вона робить, то у відповідь обов'язково почуєте: «Я осідлала коня». Для цієї дитини мітла і є конем. Це так, наче просто давши речі іншу назву, ви можете перетворити її на те, чого прагнете. Узурпувавши владу Бога, ви створюєте ілюзію миттєвого раю. І ніхто ще не сказав дитинній Східній Європі, що дерев'яний патик — це не кінь.

Уявіть протилежну ситуацію — у Парижі й Лондоні раптом зарясніло такими назвами, як «Тірана», «Дуррес», «Орієнт» або «*Napredak*» («Прогрес») чи «*Pobjeda*» («Перемога»), типовими для комуністичних країн. Я не кажу, що таких назв узагалі немає в європейських столицях, але вони нечисленні й слугують переважно місцем зустрічі для зностальгованих емігрантів. Вони жодним чином не свідчать про бажання бути інакшими й уявляти себе частиною Східної Європи. У Відні є одна кав'ярня «Європа» на Карлнерштрассе, але вона — частина готелю з такою самою назвою. Інше кафе «Європа» — це непомітний бар поблизу Маріягільферштрассе, тьмяний і галасливий, і там смердить пивом. Є ще один однойменний заклад — поблизу палацу Бельведер. Але жоден із них не втілює певний тип культури, адже тут не існує потреби в особливому представленні. Не існує якихось особливих культурних цінностей, пов'язаних чи то з назвою, чи з декором.

У 1990 році, коли Хорватія, щойно ставши незалежною, хотіла якнайдалі дистанціюватися від іншої, неєвропейської частини колишньої Югославії (читай: свого сербського ворога), то найгарнішому кінотеатру Загреб дали назву «Європа». Раніше упродовж багатьох десятиліть він мав назву «Балкани». І раптом ця назва почала асоціюватися з минулим, із чимось примітивним, війною, всім «неєвропейським». Нова ж назва сповнена низкою позитивних